

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

MÁTYUS NORBERT

OLASZ-MAGYAR FILOLÓGIA

A habilitációs értekezés tézisei

Budapest, 2016

1. Témák és módszerek

A habilitációs értekezés az utóbbi öt évben megjelent tanulmányaimból válogatva közöl kilenc írást, három nagyobb tematikai egységben. Az első rész két tanulmányt tesz közzé, melyek Dante szövegeinek – nem csupán az *Isteni színjáték*nak – utóéletét és textológiai státuszát vizsgálják. A második egység négy írásának mindegyike a kora-újkor olasz-magyar kulturális kapcsolattörténet egy-egy állomását teszi elemzés tárgyává. Végül a három tanulmányt közlő utolsó tematikus egység Babits Mihály Dante-fordításának filológiai és interpretációs problémáit kívánja körbejárni.

Az így összeálló, első megközelítésben mind tematikailag, mind módszertanilag igen heterogén korpusz mindenképp magyarázatra szorul; megválaszolendő ugyanis az a joggal felmerülő kérdés, hogy a szerző személyén kívül mi biztosítja e tanulmányok egymás mellé rendelésének lehetőségét. Kétségtelen, hogy amennyiben csupán az írások témáit tekintjük, akkor nehéz olyan vezérfonalat találni, amelyre mind a kilenc tanulmány felfűzhető lenne. Hogyan is lehetne egymás mellé állítani a XV. századi Antonio Averlino, humanista nevéen Filarete építészeti traktátusát és például Babits *Isteni színjáték*-fordításának nyelvtanilag hibás (vagy kérdéses) megoldásait? Miféle gondolati kapcsolat jöhet létre a humanizmus korának egyik legfontosabb könyvkereskedője, Vespasiano da Bisticci egyik – eddig azonosítatlan – magyar vonatkozású diplomáciai levele, valamint a modern olasz és magyar Dante-kiadások textológiai elvei között?

Azt hiszem, kétféle válasz adható a feltett kérdésre. Némiképp külsődleges szempontot szem előtt tartva elmondható, hogy mindegyik tanulmány a szélesebben értelmezett olasz-magyar történeti, művelődéstörténeti és irodalmi kapcsolatok kérdését vizsgálja, továbbá mindegyik vagy olyan irodalmi szövegeket és történeti dokumentumokat elemez, amelyek a

középkorban és a kora-újkorban születtek, vagy középkori olasz szövegek modern magyar fordításait vizsgálja. Ám e tematikai szemponton túllépve egy másik, talán fontosabb kohéziós erő is egybefűzi ezen írásokat, mégpedig a – reményeim szerint – jól körvonalazható módszertani egységességük. Az itt közölt munkák mindegyike filológiai (sőt talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy textológiai) kérdésfelvetések mentén született: vannak olyan tanulmányok, amelyek konkrét textológiai módszertani problémákat illusztrálnak; s olyanok is, amelyek a gyakorlatba ültetik át az elvi megfontolásokat, azaz valós filológiai problémák megoldásainak tekinthetők. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az olasz-magyar történeti és irodalmi források születésének, hagyományozódásának és modern kori kutatásának elméleti és gyakorlati kérdéseit és problémáit kívánja példákkal illusztrálni a kilenc különböző tanulmányból összeálló, gondolatilag mégis egységesként megjeleníteni kívánó értekezés.

A közlendő írások sorába két olasz nyelvű munkát is felvettem: az egyik Boccaccio első, vagyis XV. századi magyar recepciójáról szól, a másik Babits Dante-fordításának sajátos vonásairól. Ezek – legalábbis stílusukban és tudományos beszédmódjukban – némiképp eltérnek a magyar nyelvű cikkektől. Bár alapvetően ezen írások is tudományos jellegűek, mégsem építenek olyan erősen az olvasó előzetes tárgyi ismereteire és szakmai kompetenciáira, mint a magyar szakcikkek. Ennek egészen világos oka van: idegen nyelven írva a magyar irodalomról, nem lehet elvárni azon ismereteket az olvasótól, amelyekre a hazai közönség esetében számíthatunk. Mindez pedig azt is jelenti, hogy a magyar irodalomról és kultúrtörténetéről idegen nyelven értekezve minden szerző arra kényszerül, hogy ne csupán szorosán értelmezett tudományos szakcikket írjon, hanem népszerűsítő tudományos irodalmat is. És ez kicsit fordítva is igaz: olasz irodalomról magyarul sokszor közvetítőként szólal meg minden kutató. A magyar-olasz kapcsolatok oktatójaként és kutatójaként fontosnak véltem tanári-tudományos munkám ezen vetületét is érzékeltetni, még azon az áron is, hogy az

értekezést lezáró olasz nyelvű tanulmány egyes részletei (valójában a gondolatmenetben használt példák) a megelőző magyar nyelvű cikkben is megjelennek.

Meg kell továbbá jegyeznem, hogy a kilenc írásból összeálló értekezés tematikai heterogenitását, ugyanakkor – remélt – módszertani egységét egy látszólag külsődleges körülmény is okozhatja. Az elmúlt években két kutatócsoportban és egy lazább szerveződésű, de komoly tudományos munkát végző szakmai szervezetben kis dolgozhattam; az itt közölt írások e szakmai közösségek munkájának lenyomatai is. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tagja vagyok a Vestigia kutatócsoportnak, amely 2010 és 2015 között az OTKA K 81430. számú, *XIV-XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban* című pályázat támogatásában részesült, valamint a Babits kutatócsoportnak, amely a jelenleg is futó OTKA K 105283. számú, *Babits Mihály leveleinek, esszéinek, tanulmányainak, kritikáinak, a Babits Könyvtárnak és a Babits Kiskönyvtárnak az elkészítése* című pályázat támogatásával működik. Emellett tagja vagyok a Magyar Dantisztikai Társaságnak, amely Dante műveinek kommentárját készíti. Babits Dante-fordításának kritikai kiadására továbbá egyénileg nyertem el a PPKE KAP 16-1.1-6. számú *Babits és az Isteni színjáték* című pályázatot. A habilitációs értekezésemben felvett összes írás e szakmai közösségek támogatásával és jelentős szakmai és baráti segítségével készült.

2. Dante szövegeinek hagyománya

A habilitációs értekezés első tematikus egysége Dante szövegeinek hagyományát vizsgálja. A *Dante-filológia, avagy Dante szövegeinek hagyománya és kiadásai* című dolgozat két célt tűz maga elé: egyfelől be kívánja mutatni a Dante-életmű egyes darabjainak textológiai problémáit, vagyis kéziratos szöveghagyományukat és modern kiadástörténetüket.

E tekintetben a tanulmány ismertetésnek tekinthető, hiszen az olasz textológiai kutatás – bár magyar kutatók munkáiról is szó esik – fejlődését és eredményeit tárja az érdeklődők elé. Másfelől a tárgyalás nem csupán, és nem elsősorban az egyes művek kapcsán végzett filológiai munka végeredményének – vagyis a modern kritikai kiadásoknak – a bemutatására szorítkozik, hanem a művek szövegén dolgozó sajtó alá rendezők elvi megfontolásait és módszereit is láttatni kívánja. Éppen ezért a bevezető fejezetekben még a Dante-életmű minden darabját vizsgáló tárgyalás a dolgozat második felére kizárólag azon szövegek elemzésére szűkül, amelyek módszertani szempontból kiemelt jelentőségűnek tekinthetők. A legterjedelmesebb fejezet természetesen az autográf nélküli, de mindegy 800 különböző kéziratos másolatban ránk maradt *Isteni színjáték*-szöveg textológiai kutatásának elemzését nyújtja, s azt kívánja feltárni, hogy a Lachmann-módszer, illetve a Joseph Bédier nevéhez kötődő elvek szerint dolgozó filológia, melyek egészen eltérő módon gondolkodnak a szövegkiadásról, furcsa módon a gyakorlatban igen hasonló eredményekre vezetnek. A dolgozatom végül egy rövid kitekintéssel zárul, amelyben Dante szövegeinek magyar fordításait tekintem át, ám csupán azt a kérdést vizsgálom, hogy a miként szűrődnek be a fordítói munkába a Dante-filológia eredményei.

Amennyiben az első írás általában a Dante-szövegek hagyományáról értekezik, úgy a második e hagyomány egyik legfontosabb szövegegyütteséről, a Boccaccio névéhez és filológusi munkájához köthető kódexekről és művekről ad tájékoztatást. A dolgozat ismét ismertetéssel kezdődik, hiszen Boccaccio több szinten is jelentős Dante-értelmezői szerepét mutatja be, kitérve másolói tevékenységére – több Dante-művet másolt, köztük olyanokat is, melyeket jórészt neki köszönhetően ismer az utókor –, életrajzírói szerepére – ő az egyik első Dante-biográfia szerzője –, valamint kommentátori munkásságára. Ezek után a tanulmány amellet érvel, hogy a Boccaccio által másolt Dante-művek, s így létrehozott kódexek korántsem tekinthetők egyszerű mechanikus másolatnak, hanem egy nagyon világos, akár

modernnek is nevezhető szerkesztői terv szerint születnek, amely pontosan illeszkedik Boccacciónak a nagy elődről írott életrajzában és az *Isteni színjáték*-kommentárjában körvonalazott Dante-értelmezéséhez. Eszerint Dante a görög Homéroszhoz és a latinul író Vergiliushoz hasonló klasszikus szerző, aki az olasz költői nyelvet emelte olyan rangra, mint elődei a magukét.

3. Olasz-magyar kapcsolatok a XIV-XV. században

Az értekezés második tematikus egységét képező fejezet négy tanulmányt közöl, amelyek a humanizmus korának olasz-magyar kapcsolattörténetét vizsgálják. De talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy e kapcsolattörténet egy-egy fejezetéről adnak számot. Az egyes tanulmányok – lévén leginkább filológiai és történeti részproblémákat tárgyalnak – nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz: mindegyik külön gondolati és logikai egységet képez, bár a felvetett problémák megoldásai mögött ugyanaz a módszer, a történeti-filológiai iskola elvrendszere sejlik fel.

Az első tanulmány egy ismert, sőt már kiadott, de valójában elfeledett diplomáciai levél értelmezése és újraközlése. A szóban forgó, magyar ügyekről szóló és ma a Milánói Állami Levéltárban őrzött levél 1467. december 28-án Firenzében címezték II. Aragóniai Alfonznak, és már több mint száz évvel ezelőtt publikálta Nagy Iván és Nyáry Albert. Ám az akkori forrásközlés nem pontosan azonosította a feladót, akit akkor és azóta is egy közelebről meg határozott, Firenzében állomásozó nápolyi követként írt le a szakirodalom. Pedig a levél akkor válik igazán érdekessé és fontos kultúrtörténeti dokumentummá, ha meghatározzuk feladójának személyét. A tanulmány állítása szerint a szerző kétséget kizáróan Vespasiano da Bisticci firenzei könyvárus, aki üzlete 1480-as bezárása után mintegy 100

egykori jeles vásárlója életrajzát írta meg, köztük három magyar humanistáét is: Janus Pannoniusét, Vitéz Jánosét és Handó Györgyét. S az egyszerű diplomáciai levél témái és logikai felépítése – miként a tanulmányban megkísérlem bemutatni – párhuzamba állíthatók a Handó György életéről írott, mintegy húsz évvel később keletkezett biográfiával. Csakhogy a levél állításai bizonyosan nem Handó Györgyre vonatkoznak, hanem egy másik fontos magyar humanistára, Kosztolányi Györgyre. Mindez azt is jelenti, hogy talán a Handóról írott életrajzba olyan elemek és életesemények leírásai is belekeveredhettek, amelyeket Kosztolányi (humanista néven Polycarpus) élt át. Ennek lehetséges kultúrtörténeti következményeit tárgyalja a továbbiakban az írás.

Hasonló, apró filológiai adatok értelmezését nyújtó írás a fejezet második darabja is, amely az első nyomtatásban megjelent Magyarországi használatra szánt misekönyv, a *Missale Dominicanorum Ultramontanorum* keletkezésének körülményeit tárja fel. Régi kérdése a magyar szakirodalomnak, hogy vajon ki és miért rendelte meg Pierre Maufer nyomdásznál Veronában ezt a könyvet. A tanulmány a teljességre törve kísérli meg bemutatni a kötet keletkezését: megállapítja, hogy az 1480-ban készült ősnymtatvány megrendelője egy Padovában tanuló magyar diák és váci kanonok, a később Mátyás diplomatájává és nyitrai püspökké előlépő Sánkfalvi Antal; bemutatja az inkunábulum megszületésének történetét és feltételezhető célját. Fontos, hogy a tanulmány a készült példányszámról – 750 – is becslést ad, ami kicsiny, de jelentős adat a könyvtörténész szakma számára. De a cikk legfontosabb állítása az, hogy a könyv a rendelkezésünkre álló adatok egybehangzó tanúsága szerint nem egy bizonyos egyházmegye liturgiai igényeinek kielégítésére született, hanem egy jól átgondolt gazdasági vállalkozás révén jött létre. A megrendelő (és nyilván a nyomdász is) anyagi hasznot remélt a kiadásról, és valószínűsíthetően be is jött a számítása.

A harmadik tanulmány három célt tűz maga elé: egyrészt Filarete *Trattato di architettura* című művének sajátosságait elemzi, és megállapítja, hogy a mű értelmezhető

valódi építészeti tankönyvként. Majd értekezés azon szöveghelyeinek azonosítása és elemzése következik, amelyek az építész szaktudását és képzését jelenítik meg. Ezek alapján körvonalazódik, hogy Filarete nagy hangsúlyt helyez a gyakorlati tudásra és képzésre. Végül az építészeti értekezés 1488-ban Magyarországon született, Antonio Bonfini által készített latin fordításának vizsgálata és a fordítás történeti kontextusának elemzése következik. A latin fordítás sajátosságainak áttekintése során amellet próbálok érvelni, hogy Bonfini átültetése – ami inkább átírás, lévén az eredeti szöveg több mint felét elhagyja –, leginkább Filarete szövegének és eredeti ikonográfiai apparátusának egységét tekinti visszaadandónak. S azáltal, hogy a latin szöveget tartalmazó, nagyon szép, jelenleg a velencei Szent Márk Könyvtárban található korvina-kódex az eredeti mű legmodernebb sajátosságát hangsúlyozza, hiszen egységben kezeli a szöveget és az illusztrációkat, a fordítás egyfajta építészeti tankönyvként definiálható.

Az olasz-magyar kora-újkorai kapcsolattörténetnek szentelt negyedik írás olasz nyelvű, és Boccaccio *Decameron*jának első magyarországi recepcióját elemzi. Az olasz nyelvűség implikálja a tudományos népszerűsítő stílus elemeinek megjelenését, hiszen az olasz szakmai közönségnek be kell mutatni a korabeli magyar irodalom jellemzőit, és legfőképpen azt a műfajt, amelyben az első *Decameron*-átíratok helyet kapnak. S mivel Boccaccio főművének első magyar átültetése széphistóriák, így e műfaj sajátosságainak lajstromozásával nyit a tanulmány. Majd azon négy széphistória keletkezésének körülményeit vázolom, amelyek a *Decameron* novellái alapján születtek. Ám mivel azt látjuk, hogy a magyar versek nem az eredeti olasz, Boccaccio által írt szövegek fordításai vagy átírásai, hanem Filippo Beroardo és Petrarca latinra fordított változatai alapján születtek, így a tanulmány amellet érvel, hogy ezek a széphistóriák mégsem tekinthetőek a szó szoros értelmében a magyar Boccaccio-recepció első állomásának.

3. Babits Dante-fordítása

A harmadik, s egyben zárófejezet Babits *Isteni színjáték*-fordításának egy-egy problémáját – keletkezését, forrásait és fordítói megoldásait – vizsgálja, három tételben.

A kezdő tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a Babits korának nemzetközi Dante-irodalmát és a hazai eredményeket felmérve elhelyezze a fordítást saját korának irodalmi kontextusában. Azt kívánom bemutatni, hogy Babits Dante-értelmezése teljesen összhangban volt kora nemzetközi Dante-képével, amennyiben ő is, ahogyan olasz, német, francia és angol kortársai lírai költeményként definiálták az *Isteni színjátékot*. Ugyanakkor Babits Dante-fordítása nem egyszerűen egy nagy klasszikus „korszerű” magyarításaként értelmezendő, hiszen nem csupán a világirodalmi hagyomány egyik legnagyobb alkotását nyújtja általa Babits a magyar olvasóknak, hanem egyszerre a magyar versnyelv megújítására törekvő kísérletezések egyik példája; olyan mérföldkő, ami nem csak, sőt elsősorban nem Dante évszázados utóéletének és recepciójának egyik fejezete, sokkal inkább a magyar irodalom XX. századi megújulásának történetébe ágyazódik be. Babits ugyanis mindvégig úgy fogja fel a fordítást, mint nyelvteremtést, az új magyar költői nyelv megalkotásának egyik fontos állomását.

A második tanulmány Babits fordításának forrásait kutatja, de emellett azt az elméleti kérdést is megkísérli körvonalazni, hogy egy fordítás esetében milyen forrásokkal kell számolnunk. Meglátásom szerint két nagy csoportba oszthatóak a fordítói munka során felhasznált, és aztán magában a megszületett fordításban is szövegszerűen tetten érhető források. Az egyik csoportot azon források alkotják, amelyeket a fordító kifejezetten az eredeti szöveg megértése és megérttetése érdekében használ fel. Ezek jórészt az eredeti szöveg recepciója által elért eredmények, vagyis a kommentáriróadalom, az egyéb idegen nyelvű fordítások, s esetleg a korábbi magyar átültetések. E forrásokat nevezhetjük értelmezői

forrásoknak, hiszen az értelmezés támaszaiként használja fel ezeket a fordító. Elméleti szempontból talán érdekesebb a fordítás során felhasznált és az átültetett szövegben tetten érhető források másik típusa, amit alkotói forrásként definiálok. A fordítások – túl azon, hogy átültetnek egy idegen nyelvű szöveget – önálló célnyelvi irodalmi szöveggé is értelmezhetőek, ám hogy ezen önállóságukat elérjék, szükségszerű, hogy saját irodalmuk hagyományába lépjenek, és valamiképpen dialógusba lépjenek önnön irodalmi múltjuk alkotásaival. Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha a fordítás szövegében világos utalások segítségével megidéződnek az adott irodalom művei. Amikor tehát a fordítás szövegében tetten érhető egy másik célnyelvi irodalmi szöveg, akkor beszélhetünk alkotói forrás jelenlétéről, hiszen ilyenkor nem a forrásnyelvi szöveg értelmezési segédszöveggé használja a fordító az adott forrást, hanem alkotóként, saját jogú szerzőként lépve színre, önálló alkotásának támpontjaként nyúl a forráshoz. E forrástípusokat mutatja be és elemzi Babits fordításából vett példákkal a tanulmány.

A fejezet harmadik tanulmánya olasz nyelven íródott és a fordítói hiba és értelmezés közötti, néhol nagyon elmosódó határvonal kijelölését célozza, több példát hozva Babits fordítói megoldásai közül, amelyek akár fordítói hibákként is definiálhatók, ám valójában – s ezt próbálja bizonyítani a tanulmány – nagyon világos értelmezési cél lebeg ezen helyek megszövegezésekor a fordító fejében.

4. A habilitációs értekezésben közölt tanulmányok megjelenési helyei

Dante-filológia, avagy Dante szövegeinek hagyománya és kiadásai = Filológiai Közlöny, 61 (2015), 469–493.

Boccaccio Dante-tanulmányai = Helikon, 58 (2012), 377–392.

Vespasiano da Bisticci és két György: Handó és Kosztolányi = Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Domokos György, Mátyus Norbert, Nuzzo Armando, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2015. 113-123.

A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = Magyar Könyvszemle, 129 (2013), 356-361, aminek jelentősen bővített változata az alábbi olasz közlés: *Il primo messale ungherese a stampa*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 54 (2014), 247-258.

Filarete és Bonfini. Egy humanista építészeti tankönyv Itáliában és Magyarországon = megjelenés előtt. Az NSZFH, NFA KA 5/2014. számú pályázatának keretében megjelenő *Szakképzés az ókorban és középkorban* munkacímű tanulmánykötetben (szerk.: Munding Márta – Takács László – Szovák Kornél) kerül majd közlésre, várhatóan 2017 derekán.

Dalla prosa alla poesia. Le prime traduzioni ungheresi del Decameron = I novellieri italiani e la loro presenza nella cultura europea: rizomi e palinsesti rinascimentali. A cura di Guillermo Carrascón – Chiara Simbolotti, Torino, Accademia University Press, 2016, 717-725.

Miért Dante? = Itália. Délszaki kalandok. Magyar írók Itália-élménye 1890-1950. Italia. Episodi mediterranei. Esperienze italiane degli scrittori ungheresi 1890-1950. Szerk.: Török Dalma, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), 2014, 102-111.

Babits és az Isteni színjáték-fordítás forrásai = „Elhallhatom, hogy rájöhess magadtól” Az Isteni Színjáték forrásai és hatása. Szerk.: Draskóczy Eszter – Ertl Péter – Pál József, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2016, 207-227.

Errori e/o interpretazione nella traduzione dantesca di Mihály Babits = Leggere Dante oggi. Interpretare, commentare, tradurre alle soglie del settecentesimo anniversario. A cura di Éva Vígh Éva, Roma, Aracne, 2011, 261-270.